

ЕТНОГРАФІЧНИЙ ОБРАЗ ПІВДЕННО-СХІДНОЇ ВОЛИНИ В ДОСЛІДЖЕННІ МИКОЛИ ТЕОДОРОВИЧА

Людмила Іваннікова

УДК 39+908(477.82)(092)Тео

Авторка зосереджує увагу на науковому доробку маловідомого дослідника Волині, краєзнавця, церковного історика, організатора історико-статистичного опису сіл і міст цього краю М. Теодоровича. У розвідці з'ясовано й розкрито внесок православного духовенства у фольклорно-етнографічні дослідження Волині, зокрема, акцентується увага на унікальності зібраних матеріалів, що стосуються календарної та родинної обрядовості, світоглядних уявлень, які вже не фіксуються в наш час.

Ключові слова: Південно-Східна Волинь, регіонально-локальні дослідження, календарні обряди і звичаї, весільні обряди, похорони.

Автор сосредоточивает внимание на научном наследии малоизвестного исследователя Волини, краеведа и церковного историка, организатора историко-статистического описания городов и сел этого края Н. Теодоровича. В исследовании раскрыт вклад православного духовенства в фольклорно-этнографическое изучение Волини, в частности, акцентируется внимание на уникальности собранных материалов, касающихся календарной и семейной обрядности, мировоззренческих представлений, которые уже не фиксируются в наше время.

Ключевые слова: Юго-Восточная Волинь, регионально-локальные исследования, календарные обряды и обычаи, свадебные обряды, похороны.

The author focuses on the scientific heritage of the little-known Volyn explorer, local historian, historian of Church Mykola Teodorovych, who was an organizer of historical and statistical description of the villages and towns of the region under consideration. The paper ascertains and reveals the Orthodox clergy's contribution to the Volyn folklore and ethnographical studies, in particular, focuses on the uniqueness of the collected materials relating to the calendar and family rites, and philosophical ideas, which are no longer being recorded in our time.

Keywords: Southeast Volyn, regional and local research, calendar rites and customs, wedding ceremonies, funeral.

Постать Миколи Теодоровича практично невідома в етнографічній та фольклористичній науці, адже сфера його дослідницьких інтересів — історія української церкви на Волині, історія й археологія цього унікального краю. Власне, його вважають основоположником краєзнавчого руху на Волині. Відомості про життя вченого дуже скупі — достеменно не знаємо навіть дат народження та смерті дослідника. Відомо, що народився Микола Іванович 1856 року в Білорусі, у губернському місті Гродно, у сім'ї священника. Закінчив духовну семінарію в м. Вільно, а згодом — Санкт-Петербурзьку духовну академію. Із 1888 по 1899 рік викладав Священне Писання у Волинській духовній семінарії в м. Кременці. У 1899 році брав участь у роботі XI археологічного з'їзду в м. Києві, а з 1893 року був членом-кореспондентом Московського археологічного товариства. Після

1899 року, аж до часів Першої світової війни, доля його пов'язана з Польщею: спочатку був інспектором народних шкіл Калішської, згодом — Седлецької дирекції (Підляшшя), з 1906 року — начальник Радомської навчальної дирекції; далі — інспектор Маріїнського жіночого інституту в м. Варшаві. З початком Першої світової війни разом з інститутом був евакуйований до м. Саратова. Там і загубився його слід. За однією з версій М. Теодорович помер у м. Саратові 1917 року, за іншою — у 20-х роках, іще одна ймовірна дата смерті — 1937 рік.

М. Теодорович — автор близько 30 наукових праць з історії стародавніх міст і містечок, навчальних закладів, монастирів та храмів Волині («Город Владимир Волынский» (1893), «Волынская духовная семинария. Исторический очерк» (1901), «История города Кременца Волынской губ.» (1904)), а також м. Ізяслава,

м. Староколястинова, Почаївського монастиря тощо. Численні публікації вченого знаходимо на сторінках «Волинских епархиальных ведомостей».

Найбільш фундаментальною й досі неперевершеною з огляду кількості та якості першоджерельного матеріалу є його п'ятитомна праця «Историко-статистическое описание церквей и приходов Волинской епархии» (інша назва — «Волинь в описаниях городов, местечек и сел в церковно-историческом, географическом, этнографическом, археологическом и других отношениях»), яка друкувалась спочатку у «Волинских епархиальных ведомостях», а згодом — окремими томами, кожен з яких присвячений кільком повітам (т. 1: Житомирський, Новоград-Волинський та Овруцький (1888, 436 с.); т. 2: Рівненський, Острозький та Дубенський (1890, 697 с.); т. 3: Кременецький і Заславський (1894, 696 с.); т. 4: Староколястинівський (1899, 934 с.); т. 5: Ковельський (том незавершено: до нього мали ввійти описи Луцького та Володимирського повітів) (1903, 560 с.). Вчені справедливо вважають це дослідження вершиною українського краєзнавства. Праця вміщує 1447 нарисів, які включають описи парафій і храмів, історію міст і сіл, історію родів князів Радзивілів, Ружинських, Чарторийських, Любомирських, Острозьких, Сангушків та інших, а також велику кількість етнографічного та фольклорного матеріалу. Крім друкованих історичних джерел та архівних документів, автор використовує переважно літописи окремих парафій, зроблені й надіслані настоятелями храмів до єпархії або йому особисто; ці матеріали було складено за опублікованою М. Теодоровичем у «Волинских епархиальных ведомостях» у вигляді програми. Сам автор розповідає про історію створення цієї фундаментальної праці в передмові.

Складання історико-статистичних описів єпархій розпочалося ще в 50-х роках ХІХ ст. Незабаром за певною програмою було здійснено описи Харківської, Катеринославської, Чернігівської єпархій. Тоді ж почалося збирання матеріалів на Волині, які друкувались у за-

снованих 1867 року «Волинских епархиальных ведомостях». У квітні 1886 року цю роботу доручили М. Теодоровичу, дозволивши йому використання всіх наявних архівних джерел. Він надав зібраним матеріалам наукового характеру, доповнив їх історичними коментарями з друкованих видань [1, с. 925]. Водночас учений зайнявся збором нового матеріалу: він 15 разів (з 1887 по 1892 рік) повторив заклик до священнослужителів надіслати йому додаткові відомості про побут, звичаї, свята, вірування своїх парафій, на таку вимогу відгукнулися 135 настоятелів церков. Крім того, учений і сам побував у найвіддаленіших куточках Волині. Пожвавив роботу і 900-літній ювілей Волинської єпархії: Волинська консисторія зобов'язала духовенство до впорядкування церковних літописів, тобто до історико-краєзнавчої роботи була розроблена нова, детальніша програма. Потік першоджерел ще більше розширився, надсилалися цілі описи сіл, тож, якщо в першому та другому томах кожному населеному пункту приділялось іноді декілька рядків, то, приміром, у четвертому вони займають уже десятки сторінок (так, опис с. Сквородки Староколястинівського повіту займає понад 120 с!). Починаючи із четвертого тому, М. Теодорович розширив навіть назву видання — «Волинь в описаниях городов, местечек и сел», — а не церков і парафій, як це було раніше. Ця назва найточніше відповідала змісту четвертого тому. Саме він є найбагатшим на фольклорно-етнографічні матеріали, що їх знаходимо в описах сіл Свинна (тепер — с. Веснянка), Западинці, Вербородинці, Попівці, Сквородки, Великі Зозулинці, Рабіївка, Терешки, Севруки, Чепелівка, Роговці, Волиця-Керекешина, Волиця-Юдко, Кузьмин, Дубищі, Чернелівка, Колесець, Кунча, Мончинці, Авратин, Бельківці, Порохня, Волочиськ та ін. І хоча розглядуване нами дослідження — результат праці сотень волинських священників (це, зокрема, Семен Дунін-Борковський, Андрій Гловачевський, Олександр Червінський, Стефан Островський, Павло Каралінський, Ксенофонт Хар-

кевич, Михайло Шиманський, Ксенофонт Доленга-Ковалевський, Федір Корнієвич, Андріан Дунаєвський, Микола Шумовський, Віктор Турковський, Ігнатій Таранович, Іван Баранович, Василь Гловачевський та ін.), утім М. Теодорович, маючи чорнові записи, здійснив потужну редакторську роботу, яка полягала у зв'язанні їх з історичними джерелами (деколи доводилося навіть відкидати авторські фантазії про походження тих чи інших сіл), доповнені документальними даними, — тож не слід применшувати його ролі як засновника, організатора, упорядника й наукового редактора цього видання.

Для нас найцінніші ті фольклорно-етнографічні матеріали, що зустрічаються в описах, адже вони носять локальний характер і репрезентують досі маловивчену територію — Південно-Східну Волинь (нині — Полонський, Шепетівський, Старокостянтинівський, Красилівський, Волочеський р-ни Хмельницької обл.). Це — усноісторичні наративи, що розповідають про походження окремих сіл та їх назви (с. Криворудка, Сморгішки, Бугаївка, Білокриничя, Бачманівка, Ледяна Заславського пов., с. Сквородки Старокостянтинівського пов.), відомості про собори та храми, цвинтарі, чудотворні ікони, придорожні та надгробні хрести й пов'язані із цими пам'ятками вірування та ритуали; відомості про народні промисли й ремесла, сімейний і громадський побут, економічне становище, звичаєве право, стан релігійності та моралі, житло, одяг, харчування, народну медицину, описи родин, хрестин, весільних, похоронних та поминальних обрядів, повір'їв та вірувань, календарних обрядів і звичаїв, церковних свят, хліборобських обрядів, ярмарків тощо. Крім цього, у четвертому томі опубліковано сотні народнопоетичних зразків: канти й надгробні вірші, колядки, щедрівки, новорічні віншування, веснянки, купальські й весільні пісні, ворожіння та замовляння від різних хвороб, рецепти народної медицини, повір'я та вірування, прикмети, прислів'я та приказки, заклинання й прокльони, загадки, скоромовки

та небиліці, легенди про татарські напади, скарби, десятки топонімічних легенд, етіологічні та міфологічні легенди (щоправда, переказані російською мовою), магичні ритуали, пов'язані із початком сівби та жнив, першим громом, викликанням дощу та відверненням градової хмари, закладанням хати, поминанням померлих тощо. Так, настоятель храму Вознесіння Христового с. Рабіївки Старокостянтинівського повіту Іван Якович Баранович записав оригінальні ігрові веснянки, колядки, щедрівки, календарні звичаї, ворожіння на Андрія, вірування в русалок та весільний обряд [1, с. 873–883]. Священик с. Великі Зозулинці цього ж повіту Андрій Васильович Гловачевський записав 203 прислів'я, 24 загадки, 2 скоромовки, 8 веснянок, 2 побутові та 7 жартівливих пісень, 3 замовляння, ряд прикмет і повір'їв, пов'язаних із Благовіщенням, розгоном хмар та закладанням хати [1, с. 793–808]. Та найбагатший опис с. Сквородки здійснено сином священика, колезьким асесором Семеном Івановичем Дунінім-Борковським [1, с. 157–281]. Він включає географію, топографію, топоніміку, усну історію села, відомості про чоловіче, жіноче, парубоцьке та дівоцьке церковні братства, про звичаєве та сімейне право, детальні описи житла, одягу, взуття, транспортних засобів. Особливо цікаві й оригінальні матеріали, що стосуються народного календаря: ним зафіксовані локальні традиції, невідомі в інших регіонах, — ворожіння парубків на Катерини, поминання померлих у день Святого Духа, «Микольщина» та інші пастуші звичаї, жіноче свято на честь шуляка. Автор подає повний опис весільного обряду з піснями, що його супроводжують (близько 40 текстів), а також кілька колядок, 282 прислів'я (деякі з поясненням змісту та діалектних слів), 19 прикмет і повір'їв, етіологічні, історичні, міфологічні легенди (про походження окремих тварин і птахів, татарські напади, скарби). Фольклорні та етнографічні матеріали є і в п'ятому томі, зокрема, весільні та хрестинні пісні із с. Щедрогоща з описом відповідних обрядів, календарні й родинні об-

ряди с. Ружин та містечка Стобихва Ковельського повіту. Отже, праця М. Теодоровича «Историко-статистическое описание церквей и приходов Волынской епархии» дає досить вичерпне уявлення про традиційну культуру цього регіону.

З метою ще більше заінтригувати читача, наведемо найцікавіші та найоригінальніші, на наш погляд, спостереження записувачів, що стосуються світоглядних уявлень народу, які мають локальний характер і вже не фіксуються в наш час (кінець ХХ — початок ХХІ ст.).

Насамперед це календарні обряди й ритуали. Наприклад, у с. Мончинці зафіксовано різдвяний звичай, подібний до стародавнього обряду «ралець», що його описували в ХVІІ—ХVІІІ ст. Г. Л. де Боплан, С. Мишецький, О. Рігельман, М. Антоновський. Він полягає у взаємному обдаруванні: козаків та кошового (чи січової старшини), громади та поміщика, парафіян та священика: «В сочельник, а некоторые и в самый праздник Рождества Христова, близким родным, а иногда и священнику, приносят свои посильные дары, состоящие из трех хлебов, курицы или петуха, нескольких вареников и соленой рыбы, за что приносители угощаются и в свою очередь одаряются просфорами» [1, с. 710]. У цьому селі, за свідченням о. Федора Корнієвича, під час новорічного засівання діти обсіпали зерном господаря хати [1, с. 710]. Значно архаїчнішу форму засівання — обсіпання зерном дідуха — зафіксував священик с. Рабіївка, о. Іван Баранович: «На Новый год приходит в хату кто-нибудь из младших членов семьи, обсеивает зерном сноп, поставленный в Рождественский канун, и приговаривает: “Сійся, сійся, родися, на щастя, на здоров’я, на той прийшлий рік”» [1, с. 877]. Цікаво, що в цьому селі на Святки ставили поперемінно два дідухи: у Надвечір’я Різдва ставили на покуті сніп озимого хліба, а в Надвечір’я Богоявлення, перед вечерею, його міняли на сніп ярового [1, с. 877]. Цей же о. І. Баранович зафіксував і ряд інших звичаїв, які мають винятково локальний характер: «На первый день Р[ождества] Хр[истового]

не ходят из дома в дом, и это объясняют так: если младенец некрещеный, то ни в дом, ни из дома, где есть такой младенец, ходить нельзя» [1, с. 876]. Тож і колядувати розпочинали у с. Рабіївка на другий день Різдва, до того ж, робили це парубки зранку в такий спосіб: «Вводят коня в хату, вертят им по комнате и приговаривают: “Віншуємо вас с тими святами, с Христовим Рожеством. Дай, Боже, ті свята випровадити і на будущий год дождати”». І лише ввечері хлопці та дівчата ходили колядувати під вікнами. Цікаве й ще одне ритуальне дійство — «палити діда», у с. Рабіївка сміття повинно було лежати від Святого вечора до ранку другого дня Різдва, на другий же день перед утреньою вимітали хату, виносили його на город і спалювали. Це пояснювали так: Спаситель народився в невичищених яслах у соломі, тому й хату не можна очищати від сміття [1, с. 876].

За неодноразовими фіксаціями, роль купальського ідола на цій території виконував будяк: його вбирали в дівочу або парубочу одягу, водили кругом хороводи, купали або топили в річці. Зокрема, священик с. Личівка о. Ігнатій Таранович так описує Купала в своєму селі: «Собравшись гурьбой, девушки выкапывают “будяка”, наряжают его в одежду девушки, украшают лентами, цветами, бусами и поют песню: “Вбираємо будяка, прекрасного козака, зійшов, зійшов місяченько та й грає, (имя лица) коня сідає” <...>. Затем будяка раздевают, срывают цветы и украшают ими свои волосы, по поверью, чтоб голова не болела и волосы росли» [1, с. 823]. Водили хороводи навколо прикрашеного стрічками будяка і в м. Базалії [1, с. 547], і в с. Авратин [1, с. 767], і в с. Мончинці, до того ж кожен обряд мав свої відмінності. Так, у с. Мончинці Купала справляли переважно діти: «Берут из растений большой будяк, делают из него чучело, поют перед ним песни и с пением относят его к реке, где и погружают его. В этом празднике участвуют исключительно дети, и он совершается всегда перед закатом солнца» [1, с. 708—709]. А ось у с. Авратин опудало

будяка знищували парубки: «В это время толпа собравшихся парубков набегаёт на поющих [дівчат] и вырывает из круга приготовленный будяк, тащит его к пруду, бросает в воду» [1, с. 767]. Зафіксований о. Андріаном Дунаєвським ритуал нагадує той, який звершувався в с. Губча Старокостянтинівського району ще в 70-х роках ХХ ст., однак там роль ідола виконувала гілка верби.

Зафіксовано відомості про хресні ходи в день св. Юрія. Так, у с. Чернелівка ходили на поля, майже перед кожним полем читалась Євангелія, поле окроплялося святою водою [1, с. 529]. У с. Колесець хресним ходом ішли до колодязя, де освячували воду й після того кропили нею сільські хати [1, с. 664]. Тоді як у с. Сквородки на Юрія освячували воду на вигоні, де була сільська череда, і кропили нею худобу [1, с. 234], а колодязь тут освячували на Трійцю [1, с. 235]. Цікаво, що саме у цьому селі зафіксовано звичай поминання померлих на цвинтарі з трапезою і обдаруванням старців на другий день Трійці, тобто в понеділок [1, с. 235]. Така ж традиція була й у м. Волочиську [1, с. 537].

У перший день Петрового посту С. Дунін-Борковський зафіксував у с. Сквородки свято шуляка, у якому чоловіки не мали права брати участь [1, с. 242–246].

Цікаві ритуали було приурочено до початку сівби. Поширеним був звичай стелити на полі скатерку й класти на неї хліб, який мав лежати там до закінчення сівби (с. Чернелівка [1, с. 529], м. Волочиськ [1, с. 574], с. Личівка), до того ж в останньому на поле клали хрест із соломи, а вже на нього стелили скатерку [1, с. 826].

Важко утриматися й не процитувати ще один запис, аналогів якому немає в жодному з відомих нам етнографічних збірників. Так, священник с. Цедрогоща Ковельського повіту повідомляє: «Когда крестьянин приступает к озимому засеvu, то в первый день засева, вечером, по возвращении с поля домой он берет трубу в аршин или два длиною, выходит из дома и, остановившись вблизи своих постро-

ек, начинает трубить. Его примеру следуют односельцы, в тот же день засеявшие. И тогда в разных концах села поднимается странный и оглушительный трубный звук. Такая приятная для них музыка продолжается до полуночи ежедневно и совершенно прекращается лишь по окончательном обсеменении полей. Обычай трубить при засеve введен у них, как они выражаются, для того, “щоб так трубэло жэто”, — т. е. чтобы уродилась хорошая зернистая рожь. От такого заведенного ими обычая трубить крестьян щедрогощских по окрестным селам прозывают “Трубиямы» [2, с. 390–391].

Зафіксовано оригінальні повір'я та звичаї, прив'язані до небесних явищ, таких як зорепад, перший грім, град і гроза. Так, у с. Терешки вірили, що посуха буває від того, що відьми ховають зорі в горщик [1, с. 749]; мешканці с. Чернелівка вважали, що зірки, які падають, — це душі померлих нехрещених дітей, які не можуть знайти пристановища [1, с. 529–530], а ось у с. Рабіївка про них казали так: «Диявол хотів поставити свою зірку на небі, але Господь скинув цю зірку»; або ж: «Я сам бачив, що на тому місці, де впала зірка, була смола» [1, с. 882]. Дуже оригінальні способи розганяти хмару були в с. Великі Зозулинці. Ось як описує їх священник Андрій Гловачевський: «Нужно три раза посвятить с пасхальными яствами стальной нож остроконечный, когда же появится туча, то нужно свяченным ножом три раза перекрестить тучу, и помолиться за души “тих, що нізвідки рятунку не мають”, т. е. за умерших без покаяния, и нож свяченный острием всадить в землю. От этого туча расходится. Разгоняют также ее колокольным звоном в тот колокол, в который никогда не звонили по покойникам. Чтобы град не повреждал хлеба на полях, для этого закапывают в бутылках на 4-х углах поля переписанную и вложенную в каждую бутылку первую главу Евангелия от Иоанна» [1, с. 808].

Під час закладки хати в сс. Чернелівка та Порохня під стовпи сипали свячене жито.

Крім того, у с. Порохня, коли виводили стіни й встановлювали першу пару стропил, то на них вішали стрічку зі свяченим зіллям і натільним хрестиком, а під причілковим вікном укріплювали дерев'яний хрест [1, с. 862–863].

Весільні обряди записано в сс. Сквородки, Дубищі, Авратин, Личківка, Бальківці, Порохня та інших, однак вони заслуговують спеціального розгляду. А от зразки апотропеїчної магії під час похоронних обрядів, на нашу думку, варті уваги. Насамперед це звичай перев'язувати червоним поясом ворота після виносу тіла. Наприклад, у с. Порохня: «Если покойник хозяин или хозяйка в доме, то когда погребальная процессия выйдет за ворота, на воротах повязывают красный пояс или так называемую крайку, для того, чтобы покойник не посещал своих бывших владений и не перевел хозяйство» [1, с. 862]. Подібне зафіксовано і в с. Бельківці, з тією лише відмінною, що «если умрет хозяин или хозяйка, то завязывают поясом ворота, ведущие во двор

для того, как объясняют, чтобы “за голову не пошло все хозяйство”» [1, с. 778]. Цього самого звичаю дотримувались і в м. Волочиську, крім того, тут у труну клали сокиру та молоток, за допомогою яких майстрували гріб [1, с. 574]. Та найбільшу увагу приділено похоронам дівчат, що перегукувалися з весільним ритуалом: померлу дівчину вбирали в шлюбну одягу та клали в гріб із розпущеною косою і у вінку, пекли й роздавали на цвинтарі весільний коровай, який дівчата несли поперед гробом, а також, усіх учасників похорону обдаровували шматками полотна, хустками або стрічками й квітками, що уособлювало весільні подарунки нареченої [1, с. 430, 529, 710, 863].

Навіть із цих коротких фрагментів зрозуміло, що праця М. Теодоровича є неоціненним скарбом для вітчизняної науки і, в першу чергу, для дослідників Південно-Східної Волині, які цікавляться історією фольклору, еволюцією народних обрядів і звичаїв цього регіону.

1. Историко-статистическое описание церквей и приходов Волынской епархии. Составил Н. И. Теодорович. – Почаев, 1899. – Т. 4. Старо-константиновский уезд. – 934 с.

2. Историко-статистическое описание церквей и приходов Волынской епархии. Составил Н. И. Теодорович. – Почаев, 1903. – Т. 5. Ковельский уезд. – 560 с.

3. Каманин И. [Рец.] Волынь в описаниях городов, местечек и сел в церковно-историчес-

ком, археологическом и других отношениях. Историко-статистическое описание церквей и приходов Волынской епархии Н. И. Теодоровича. Том 4. Старо-константиновский уезд. Почаев, 1899 г. // Киевская старина. – 1899. – Кн. 6. – С. 156–158.

4. Костриця М. Ю. Роль релігійного краєзнавства у дослідженні малої батьківщини // Краєзнавство. – 2010. – № 4. – С. 27–36.